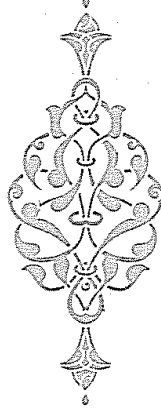

• ilmi dergi diyanet

Huzurevinin Dindeki Yeri
Kerim Buladı

Ceza İnfaz Kurumlarında Din Eğitimi
Abdullah Demir

Hanefî ve Şâfiî Mezheplerinde Vitir Namazı
Büşra Yüzüğüldü

İslamî Kaynaklar Işığında Rüya Konusuna Kelamî Bir Bakış
Selim Özarslan

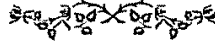
Hz. Peygamber'in Tarihi Olaylarla İlgili Dualarından Örnekler
Ali Aksu

Peygamber Efendimizin Evliliklerinin Sebep ve Hikmetleri
Mehmet Soysaldı

İSLAMÎ KAYNAKLAR IŞIĞINDA RÜYA KONUSUNA KELAMÎ BİR BAKIŞ

Selim ÖZARSLAN *

Özet:

Arapça kökenli bir kavram olan rüya, uyku esnasında görülen ve yaşanan şeyler demektir. Varlığı insanın yaratılışı kadar eski olan rüyaların nasıl meydana geldiği hususunda farklı yaklaşımlara sahip olursa da genelde rüyaların bir tür idrak ve hayallerden ibaret olduğu söylenebilir. Uykuda görülen rüyaların gerçeğe delalet edip etmeyeceği hususu kadim zamanlardan günümüze kadar tartışıla gelmiş bir sorundur. İlahî ve beşerî dinlere mensup bir kısım bireyler rüyalarda görülen ve yaşananları gelecekte meydana gelecek olay ve olgulara işaret eden sembol ve işaretler olarak yorumlamışlarsa da peygamberlerin rüyaları istisna edilecek olursa, rüyaların kesin gerçekliğe delalet ettiğini söylemek, onlar üzerine inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri tesis etmek İslam kelamı açısından mümkün görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Rüya, Rüya Yorumu, İlham, Amel, Bilgi, Bilgi Kaynağı.

A Theological Wiew to The Topic of Dream in The Light of Islamic Sources

Abstract:

Arabic origin as a concept dream, sleep during what is seen and experienced. The presence of people is as old as the creation of the dream occurs in the matter of how different approaches have in common is also a kind of dream can be said to consist of intellectually and imaginatively. Sleep in the reality of the dream and not portent of things to be discussed until today came from ancient times is a problem. Divine religion and humanities a part of the members of individuals seen in a dream and those who live in the future event will occur and facts indicate the symbols and signs have interpreted as the final reality of the dream portend to speak, on their beliefs, worship and moral principles of Islam is to be established in terms of theology does not appear possible.

Key Words: Dream/ Vision, Dream analysis, Inspiration/ Revelation, Action, Knowledge, Source of information.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1- Rüyaya İlişkin Kavramsal Çerçeve

Arap dilinde gözle ve kalple “görmek, bakmak” anlamındaki rü'yet kökünden türeyen rü'ya¹ kelimesi uyku esnasında zihinde beliren görüntülerin bütününe ifade eder. Başka bir ifadeyle rüya, uyku sırasındaki görüş, görülen ve yaşanan şeyler demektir.² Rüyanın Türkçe karşılığı düştür. Ancak düş kelimesi tam olarak rüya kelimesinin anlamını karşılamaz. Zira rüya, daha geniş anlamlar ifade eder. Rüya ile sözlük anlamı aynı olan hulm kelimesi ise daha çok korkunç düş yahut rüyalar için kullanılır. Kur'an'ın rüya ile ilgili ayetleri incelendiğinde görüleceği üzere rüya hulm yahut ahlâmdan başkadır. Rüya sadece kişisel, sübjektif bir olay değildir. Onun içeriğinde yorumla elde edilebilecek gerçek bir anlam gizlidir. Hulm ise, gerçekte hiç anlamı olmayan boş bir zan ve hayalden ibarettir ki aslında bir dış etkenden kaynaklanmış olsa bile objektif bir gerçeği ifade etmez. Bundan dolayı tabir ve yorumu olmayan bir ihtilam gibi sırf nefsi, sübjektif bir olay veya şeytanî bir yalan olmaktan ileri gidemez.³ Nitekim Hz. Peygamber, “Rüya Allah'tan, hulm ise şeytandandır.”⁴ diyerek bu ayrıma işaret etmiştir. Hz. Muhammed'in rüyaya ilişkin bu sözüne dayanarak rüyalar Rahmanî ve Şeytanî olmak üzere başlıca iki kategoride değerlendirilmiş, rüyaların Allah'tan olanına, rü'yayı sadıka, hasene, saliha; şeytânî olanına da hulm (çoğulu ahlâm) adı verilmiştir. İslam literatüründe rüya manasında ehâdis, menâm ve mübeşşirât kelimeleri de kullanılmıştır.⁵

Rüya çeşitlerine delalet eden bazı ibareler de Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır. Örneğin küçük, büyük, kırmızı, yeşil, yaş ve kuru olarak geliş güzel bir tarzda yerden toplanmış ot demeti anlamına gelen adgâs kelimesinin bir ayette ahlâma izafe edilmesiyle ortaya çıkan “adgâsü ahlâm” ibaresi “büyüğü küçüğüne, yaşı kurusuna karışmış ot demetleri gibi yenisi eskisine karışmış uyku halleri, hiçbir anlamı olmayan, bütünüyle karmakarışık hayaller” anlamında kullanılmıştır.

2- Rüyanın Mahiyeti

Varlığı bütün insanlar tarafından görüldüğünden yahut gözlendiğinden insani bir olgu olan rüyanın neliği ve işlevselliği hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ör-

- 1 el-İsfahanî, Ragıb, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986, 303-304; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânül-Arap*, Daru's-Sadr, Beyrut, 1410/1990, XIV, 291.
- 2 el-İsfahanî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, 304; İbn Manzûr, *Lisânül-Arap*, XIV, 297, Rü'yâ md.
- 3 Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Çelik-Şura yay., İstanbul, trs., IV, 477.
- 4 Buhari, Tabir, 2, 4, 10, 14; Müslim, Rü'yâ, 2; Tirmizi, Rü'yâ, 5.
- 5 “(Yorumcular) dediler ki: Bunlar karmakarışık düşlerdir. Biz böyle düşlerin yorumunu bilenlerden değiliz.” Yusuf, 12/44; er-Râzî, Muhammed er-Râzî Fahreddin, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, XVIII, 151; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 476.

neğin Taşkoprüzâde rüyanın düşünme yetisinin/ nefis-i natikâ bir işlevi olduğunu, gerçekliğinin olmaması durumunda bireyde var olan yetilerin yaratılmasının bir anlamı olmayacağını belirtir.⁶ İslam filozof ve düşünürleri rüyayı bir takım sembollerin/ suretlerin mütehayyile gücünden ortak duyuya yansımaları olarak açıklarlar. Onlara göre doğru yahut sadık rüyalar nefsin melekût âlemiyle ilişkisinden meydana gelir. İlk İslâm filozoflarından olan Kindî (796-866), “Uyku ve Rüyanın Mahiyeti Üzerine” isimli kitapçığında uyku ve rüyanın nefsin bir fonksiyonu olduğunu, uykuda devre dışı olan duyu güçlerine karşın tasarlama ile düşünme güçlerinin serbest kaldığını ve bu şekilde rüya olayının gerçekleştiğini belirtir.⁷ Diğer bir filozofumuz olan Farabî (870-950) de, Kindî gibi rüyaları muhayyile gücüyle ilişkilendirerek açıklamakta, söz konusu gücün rüyaların oluşumunda etkin bir fonksiyonunun bulunduğunu söylemektedir.⁸ İbn Sinâ (ö.428/1036) ise bireyin gördüğü rüyayı fizik ötesi âlemle ilişkilendirir. Ona göre rüya nefsin muhayyile gücünün etkiye açık olma özelliği ile ortaya çıkmakta olup güçlü konuma geçmiş olan nefis uykuda fizik ötesi âlemde bilgi alabilmektedir. Muhayyile gücü dış duyuların kontrolü dışında kalan bireyin fizik ötesi âleme yönelişi fazlaşır. Vücut sağlığının bozuk olması ve muhayyile ile hatırlama güçlerinin iyi çalışmaması gibi birtakım engeller bulunmadığı sürece nefis muhayyileden kurtularak ilahi âleme yönelir. Söz konusu bu süreçte oradan gelen bilgiler nefiste yer eder, böylece metafizik âleme ilişkin bir algı ortaya çıkmış olur. Filozof İbn Sina'ya göre rüyalar yalnızca fizik ötesi âlemde nefse gelen etkilere dayanmaz, o insanın fizyolojik durumundan kaynaklanan rüyaların da varlığını kabul eder. Üşüyen bireyin rüyada ateş görmesi, acıkmışın rüyada yiyecek şeyler görmesi bu tür rüyalardandır. Bu durumda nefis ilk gördüğü şeyler üzerine hayaller oluşturmaya başlar. Bu tür rüyalar karışık düşler olup ancak yorumla açıklanabilir. İnsanın muhayyile gücü olayları bazen gerçek şekliyle, bazen benzerleriyle hayal eder, bazen de nefis melekût âlemiyle irtibata geçmeden bir şeyi gerçekten gözlemliyormuş gibi davranır. Oysaki nefsin gördüğü şey onun sureti olmayıp benzeridir.⁹

Rüyanın oluşumu genel olarak Zümer suresi 42. ayetine dayanılarak açıklanabilir. Bu ayette Allah'ın ölmek üzere olanların canını aldığı, ölmeyenleri de uykularında - bedenlerinden alıp kendilerinden geçirdiği-, ardından ölümüne hükmettiği kişi-

6 Taşkoprüzâde, İsmâeddin Ahmed, *Miftahu's-Saade ve Misbahu's-Siyâde*, (nşr. Abdülvahhab Ebu'n-Nur, Kamil Bekrî,) Kahire, 1968, I, 335.

7 el-Kindî, Ya'kub b. İshak, *Felsefî Risaleler*, Çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 2002, 130.

8 Farâbî, Ebu Nasr, *el-Medinetü'l- Fazıla*, Beyrut, 1986, 108-113; Fârâbî, Ebu Nasr, *El-Medinetü'l- Fâzıla*, Çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, 65-68.

9 Durusoy, Ali, *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*, İstanbul, 1993, 106-115.

lerin canlarını yanında tuttuğu, diğerlerini belli bir süreye kadar salıverdiği bildirilmektedir.¹⁰ İbn Abbas'tan gelen rivayeti kendi düşüncelerine esas olarak nefsi ruh manasına alanlar, ölümü ve uykuyu birbirinden ayırabilmek için olacak nefse iki türlü nitelik vermişlerdir. Birincisi, hayat ve hareket gücüne sahip olan nefis, diğeri ise akıl ve seçip ayırabilme /temyiz gücüne sahip nefistir. Buna göre ölüm esnasında alınan nefis, hayat ve hareket nefsi olmaktadır. Uykularında alınan nefisler ise hayat ve hareketi sağlayan nefis olmayıp, akıl ve seçip ayırabilme kabiliyetine sahip olan nefis olmaktadır. Çünkü hayat ve hareketi sağlayan nefis ortadan kalkınca insanın teneffüs etmesi yani soluk alıp vermesi de sona ermektedir. Uyuyan ise soluk alıp vermektedir. Öyleyse ondan alınan nefis akıl ve seçip ayırabilme kabiliyetine sahip olan nefis olmaktadır.¹¹

Mâtürîdî kelâm ekolünün kurucusu olan Ebû Mansur Mâtürîdî de ayete uygun bir yorumlama tarzı olduğunu söyleyerek bu düşünceyi paylaşmaktadır. Ona göre Allah kişilerden ruhları almak suretiyle ölümü yaratır. Uykularında ise ruhlarını almamakta düşünen nefislerini almaktadır. Buna göre ölüm anında ruhla birlikte nefis alınmakta, uyku anında ise nefis alınmakta ruh ise bedende bulunmakta, ondan ayrılmamaktadır.¹² Söz konusu ruhla da rüya görülmektedir.

Uyuyan insanda idrak bulunmadığını düşünen Mu'tezile bilginleri rüyada görülenlerin hayalden ibaret olduğunu belirtmişlerdir. İslam âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre ise rüya salt bir hayalden ibaret olmayıp bireyin ruhu ile gördüğü ve aklı ile idrak ettiği bir olgudur. Rühayı mâna âleminden rüyet âlemine semboller şeklinde indirilen ilham olarak da açıklayanlar vardır. Mutasavvıflar ise rüyayı uykuda misal âlemini seyreden ruhun gördüklerini uyanınca hatırlaması olarak tanımlamaktadır.¹³ Ebu Hamid Gazalî (ö.505/1111) ve Fahreddin er-Razi (ö.606/1210) gibi meşhur Eş'arî kelamcılar rüyayı, uykuda insan ruhu ile levh-i mahfuz arasındaki perdenin kalkmasıyla levhte yazılı olan şeylerin bir kısmının insan kalbine yansımaları olarak açıklamaktadırlar.¹⁴ İlk Müslüman sosyolog olarak bilinen İbn Haldun'a göre rü-

10 "Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır. Şüphe yok ki, bunda iyi düşünecek bir kavim için ibretler vardır." Zümer, 39/42.

11 Bkz. Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîli ve Uyunu'l-Ekâvîli fî Vucuhî't-Te'vil*, thk. Abdurrazzak el-Mehdî, Daru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, VI, 131.

12 Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Tevîlâtü'l-Kur'an*, Mahtut/ Yazma, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, No: 40, vr. 644 -a.

13 Çelebi, İlyas, "Rüya" DİA. İstanbul, 2008, XXXV, 307.

14 Gazali, Ebu Hamid, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Çev. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, 1975, IV, 903; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 138.

ya, uykuda insan ruhunun manalar âlemine dalması sonucunda gaipden kendisine ak-seden varlıklara ait şekil ve suretleri bir anda görmesinden ibarettir. Şayet bu yansıma zayıf, hayaldeki remzi de belirgin bir biçimde aksettirmiyorsa yoruma gereksinim vardır.¹⁵ Rüya sözlü olarak değil sembollerle görüldüğünden başka bir ifade ile her varlık ve olay rüyada bir sembol veya remz ile ifade edildiğinden rüyaların tabiri de bu sembollere göre yapılmaktadır.

Rüyanın mahiyetiyle ilgili çalışmalar XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarından itibaren psikoloji ve fizyoloji bilim dallarındaki araştırmalarla başlamıştır. Psikanalizin öncüsü sayılan ve insanın bilinçaltıyla birlikte rüya ile de meşgul olan Sigmund Freud'e göre insanın yaşama kaynağı ve canlı organizmanın tek faaliyet amacı korunma ve cinsellik içgüdüleridir. Medeniyetin gelişmesiyle birlikte korunma içgüdüsü arka plana itilince ortada yalnızca cinsellik içgüdüsü kalmıştır. Bu güdü de libido adı verilen idare merkezinde planlanmaktadır. Cinsel duygularla sosyal hayattaki kuralların karşılaşması veya bu tür arzuların şuurlaltına itilmesi, bireyde bazı kompleksler oluşturur. Rüyada görülen olaylar işte bu komplekslerin, bilinç dışı arzuların akıl sansürü ve baskısından kurtulmuş olarak örtülü bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Uyuma esnasında sansürün gücü azaldığından arzu ve istekler serbestçe dışa vurulursa da rüya gören bireyin bilincine girmelerini engellemek maksadıyla kabul edilebilir imge ve sembollere dönüştürülür. Çağdaş psikologlardan Carl Jung (1876-1961) ise rüyalarla ilgili olarak toplumsal şuurlaltının etkilerine dayanarak simgelerin birey için özel anlam taşıdığını vurgulamıştır. Alfred Adler de rüyaların geçmişten çok geleceğin algılanmasına yardımcı olma işlemini üstlendiğini iddia etmiştir.¹⁶ Rüyaların geleceği algılamada ne kadar etkili olduğu şu anda metabiyojinin konuları arasındadır.

3- Rüyanın İslam'dan Önceki Dinlerde Algılanış Tarzları

İnsan fizyonomisi üzerinde yapılan incelemeler rüyanın yeme, içme vb. gibi bir gereksinim olduğunu ortaya koymaktadır. Eski çağlardan beri insanları ilgilendiren rüyalara ilkel toplumlar da çok önem verilmiştir. Rüyaların, korkulan tanrılar tarafından verilen armağan veya cezalar olabileceğine inanılmıştır. İlk zamanlardan beri insan toplulukları yaşanan olgularla görülen rüyaların birbirinden ayırt edilmesi konusunda tereddütler yaşamış, rüyada görülenlerin uyanıkken yaşananlar kadar gerçeği

15 İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1982, I, 380-385; Ayrıca bkz. Köksal, İsmail, 'Rüyaların Fıkhi Boyutu', FÜİFD., sayı:2, Elazığ-2008, 36-37.

16 Türek, İbrahim, *Rüyalar*, İstanbul, 1965, 23-32; Çoruh, Hakkı Şinasi, *Rüya Dünyamız*, İstanbul, 1968, 96-131.

yansıttığını düşünmüştür. Asurlular, eski Mısırlılar ve Yunanlılar rüya ve onun yorumuna büyük önem vermişler, bu iş için özel tanrı ve rüya yorumcuları edinmişlerdir. Eski Yunanlılar uyku esnasında ruhun bedeni terk edip tanrıları ziyarete gittiğine, eski Mısırlılar ise rüya gören bireylerin rüyalarını yorumlayan Serapis adında bir tanrıya inanmışlardır.¹⁷

İslam'dan önceki ilahi dinlerin kutsal kitaplarında da peygamberlerin rüyalarından söz edilir. Kitabı Mukaddes'in (Eski ve Yeni Ahit) Tekvin bölümünde Hz. Yusuf'un rüyaları anlatılır.¹⁸ Talmudda da rüyalardan söz eden bir kısım bulunmaktadır. Hristiyanların kutsal kitabı olan İncil'de de rüya anlamına gelen birçok kelime geçmekte, Hristiyan gelenekte de rüyaların yorumlandığı bilinmektedir.¹⁹ İslam öncesi Türk inancında da rüya haber taşıma açısından önemli bir yer tutmuş, Türk liderleri olan hanlar gördükleri rüyalar doğrultusunda davranış geliştirmişlerdir.²⁰ Cahiliye dönemi Arapları da bundan farklı bir durumda değildi. Rüya tabiri kahinlerin en önemli görevlerinden birisiydi.

4- Kur'an'da Rüya

İslam dininin aslî kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de de Hz. İbrahim, Hz. Yakub'un oğlu Yusuf ve Mısır hükümdarının gördüğü rüyalardan bahsedilmekte²¹, Hz. Muhammed'in gördüğü bir rüyanın doğru çıktığı Allah tarafından haber verilmektedir.²² Rüyaların yorumu için Kur'an'da "ta'bîrü'r-rü'ya", "te'vilü'r-rü'ya", "te'vilü'l-ahlâm" ve "te'vilü'l- ehâdis"²³ deyimleri ve hüküm çıkarma anlamına gelen "iftâ" kelimesinin çeşitli türevleri kullanılmıştır.²⁴ Yine Kur'an-ı Kerim'de Hz. Yusuf'a görülen rüyaların yorumunun öğretildiği²⁵, Hz. İbrahim başta olmak üzere Hz. Yakup ve Yusuf'un gördükleri rüyaları yorumlayarak bu tabirler doğrultusunda hareket ettikleri haber verilmektedir.²⁶

Kur'an'da Hz. İbrahim'den rüyasında oğlunu kurban etmesinin istendiği²⁷ Yu-

17 Türek, Rüyalar, 12-13; Çoruh, *Rüya Dünyamız*, 58-63.

18 *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1987, Eski Ahit, Tekvin, Bab, 37/ 5-10. Ayrıca bk. Tekvin, 40 ve 41.bablar.

19 Örneğin bkz. Matta, 27: 19.

20 Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, I, 75-76

21 Yusuf, 12/4-5, 43, 100; Saffât, 37/105.

22 Fetih, 48/27.

23 Sırasıyla bakınız. Yusuf, 12/43,44,100,6 ve 21. ayetler.

24 Yusuf, 12/ 43, 46.

25 Yusuf, 12/6, 21.

26 Yusuf, 12/4-6; Saffât, 37/102.

27 Saffaât, 37/100-113.

suf'un Mısır'da hapislaneye atılması sırasında hapislanedeki iki gencin ve Mısır kralının²⁸ gördüğü rüyaları yorumladığı bildirilmektedir.²⁹

Yine Kur'an'da ve hadislerde anlatıldığına göre peygamberlerin atası sayılan İbrahim Peygamberin dördüncü kuşaktan torunu olan Hz. Yakup'un oğlu Hz. Yusuf çocukluk yaşlarında bir rüya görür.³⁰ Rüyasını babasına anlatır: “Babacığım! Ben rüyamda on bir yıldızla güneşi ve ayı bana secde ederlerken gördüm”³¹ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hz. Yakup, çocuğunun rüyasında geçen “güneşi” kendisi, “ayı” eşi (Yusuf'un üvey annesi), “on bir yıldız”, Yusuf'un on bir kardeşi³² ve secde etmelerini de onların ileride Yusuf'a tevazu gösterip boyun eğecekleri ve emri altına girecekleri şeklinde yorumlar.³³ Yusuf'un ileride büyük bir makama geleceğini, kardeşlerinin hasetlerinden dolayı ona zarar verebileceğini hisseder ve oğlu Yusuf'a: “Yavrucuğum! Rüyanı sakın kardeşlerine anlatma; yoksa onlar sana bir tuzak kurarlar”³⁴ diye uyarıda bulunur, arkasından Allah'ın ona peygamberlik lütfedeceğini ve rüyaları yorumlamayı öğreteceğini belirtir.³⁵ Rüyaya ilişkin Kur'anî anlatımlarda Hz. Yusuf'un rüyasını kardeşlerine anlatıp anlatmadığı hakkında bir bilgi bulunmazken kardeşlerinin Yusuf'u suyu çekilmiş kör bir kuyuya atarak³⁶ ona zarar vermek istedikleri bildirilir. Ancak Allah onu korumuş, tacirler eliyle Mısır'a götürülmesini, orada büyümesini, bu ülkede hazineden sorumlu bakan olmasını sağlamış, peygamberlikle

28 Yusuf, 12/36, 41-49.

29 Yusuf, 12/99-100.

30 er-Râzî, Muhammed er-Râzî Fahreddin, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb,)* Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, XVIII, 89; Buhari, Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhârî*, Tefsir, 12/2, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992; Kaynaklar, Yusuf'un Kur'an'da anlatılan rüyasından önce başka bir rüya gördüğünü, o rüyasında da on bir değneğin tıpkı bir daire teşkil edecek şekilde dikine çakılı olduğunu, akabinden de küçük bir değneğin onların üzerine çullanıp hepsini yuttuğunu gördüğünü ve bunu babasına anlattığını, onun da rüyasını kardeşlerine anlatmaması için uyardığını nakletmektedirler. Bu rüyayı gördüğünde Yusuf'un yedi yaşında olduğu söylenmiştir. Bkz. er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb,)*, XVIII, 89.

31 Yusuf, 12/4.

32 Yusuf'un on bir kardeşinin isimleri tefsir kaynaklarında şu şekilde sayılmıştır: Yehuda, Ruḡyal, Şemon, Lâvi, Ribalon, Yeşcer, Deyne, Dâñ, Neftâlî, Câd ve Aşir. Bkz. ez-Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîli ve Uyûnu'l-Ekâvîli fî Vucuhî't-Te'vil*, thk. Abdurrazzak el-Mehdî, Daru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, II, 420; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb,)*, XVIII, 93-94.

33 er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb,)*, XVIII, 88, 91; İbn Kesir, Ebi'l-Fida İsmail, *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Mektebetü'l-Kayyime, Kahire, trs, II, 453.

34 Yusuf, 12/5.

35 Yusuf, 12/6; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb,)*, XVIII, 91; İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, II, 453-454; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 465.

36 ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf*, II, 422; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb,)*, XVIII, 97-98.

taltif etmiş ve nihayet rüyaların yorumunu öğretmiştir.³⁷ Yusuf'un kardeşlerinin rüya tabirini bilip bilmedikleri hakkında Kur'an'da açık bir belirti olmamasına rağmen bazı İslam alimleri, Yakub'un oğlu Yusuf'a söylediği “sana bir tuzak kurarlar” ifadesinden hareketle Yusuf'un kardeşlerinin rüya tabirini bildiklerini, aksi halde onların bu rüyadan, kin ve öfkelerine sebep olacak sonucu çıkaramayacaklarını dile getirmişlerdir.³⁸

Yüce Allah, Bedir savaşı öncesinde Hz. Peygamber'e düşmanlarının sayısını rüyasında az göstermiş³⁹, Hudeybiye antlaşması öncesinde ashâbı ile birlikte Mekke'ye gireceğine ilişkin gördüğü rüya bir yıl sonra gerçekleşmiştir.⁴⁰

Buraya kadar anlattıklarımız özellikle Kur'an'da anlatılanlar rüyanın ve rüyayı yorumlamanın özelde peygamberler genel de insan hayatındaki yerini ve önemine işaret etmektedir.

5- Hadislere Göre Rüya Çeşitleri

Dinin tebliğcisi ve açıklayıcısı olan Hz. Peygamber (s.a.s.) insanların gördüğü rüyaları üç gruba ayırmıştır: 1- Allah'tan bir müjde olan iyi rüya 2- Şeytanın bireyleri sıkıntıya sokup üzdüğü kötü rüya 3- İnsan benliğinin yaptığı telkin ile görülen rüya.⁴¹

5-1. İyi Yahut Rahmanî Rüyalar

“İyi rüya Allah'tandır”⁴² hadisine istinaden iyi rüyaları peygamberlerin ve salih (iyi) müminlerin rüyası olmak üzere iki gruba ayırabiliriz.

a- Peygamberlerin Rüyası

Allah tarafından doğrudan doğruya veya bir melek aracılığıyla meydana gelen ilahi telkinler şeklinde belirir. Rüya denildiğinde ilk akla gelen budur; bu rüyaya “rüyayı sâdika” veya “rüyayı saliha” da denmektedir. Asıl rüya, hak ve gerçek olan rü-

37 Yusuf, 12/ 7-22; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 92.

38 er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 91.

39 “Hatırla ki, Allah, uykunda sana onları az gösterdi. Eğer onları sana çok gösterseydi, elbette çekinecek ve bu iş hakkında münakaşaya girecektiniz. Fakat Allah (sizi bundan) kurtardı. Şüphesiz O, kalplerin özünü bilir.” Enfal, 8/43.

40 “Andolsun ki Allah, elçisinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse siz güven içinde başlarınızı tıraş etmiş ve kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilir. İşte bundan önce size yakın bir fetih verdi”. Fetih, 48/27.

41 Müslim, Ebi Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, Rüya, 6, Çağrı Yay, İstanbul, 1413/1992; Tirmizi, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, Sünen, Rüya, 1, İstanbul, 1413/1992; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 138.

42 Müslim, Rüya, 2-3.

ya budur ve bu tür rüyalar peygamberlere özgüdür. Hz. Peygamber'e de ilk vahiy bu tür sadık rüya şeklinde gelmiştir.⁴³ Kur'an'dan anladığımıza göre Allah elçilerinin rüyaları aynen gerçekleşmektedir. “Andolsun ki Allah, elçisinin rüyasını doğru çıkardı.”⁴⁴ mealindeki ayet peygamberlerin rüyalarının gerçek olduğunun kanıtıdır. Söz konusu bu ayetin inişine sebep olan olay şöyle cereyan etmiştir: Peygamberimiz Hudeybiye musalahasından önce rüyasında Mekke'ye girdiklerini ve orada tıraş olduklarını görür ve uyanınca bunu ashabına anlatır. Orada bulunan Müslümanlar Hz. Peygamberin rüyasını, Mekke'ye girecekleri ve umre yapıp tıraş olacakları şeklinde yorumlarlar. Hâlbuki Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber ve beraberindeki Müslümanların Mekke'ye girip umre yapmalarına izin vermezler. Hudeybiye antlaşmasının ardından Müslümanlar, umre yapmadan Medine'ye geri dönerler. Medineli münafıklar rüya olayını kullanarak zihinleri bulandırmak üzere harekete geçerler ve bu eylemlerinde de bazı Müslümanların kafalarında tereddütler oluşturarak başarılı olurlar. Tereddüt içerisindeki bu bireyler durumu Hz. Peygamber'e sorarlar. Hz. Peygamber de onlara “Ben bu yıl olacak demedim, rüyamda da bu yıl olacağını görmedim” diye cevap verir. Bir yıl sonra Medineli Müslümanlar umrelerini yaparlar, böylece de Hz. Peygamber'in rüyası gerçekleşmiş olur.⁴⁵

b- Salih Müminlerin Rüyası

Bazı nebevi metinlerde Allah'ın lütfu ile salih müminlerin rüyalarının geçmişe veya geleceğe yönelik bazı işaretler taşıyabileceğine yönelik kanıtlar bulunmaktadır. Nitekim şu hadis buna delalet etmektedir. Bir gün Hz. Peygamber ashabı ile birlikte bulunuyorken onlara: “Peygamberlik sona ermiştir, fakat müjdeciler vardır” buyurur. Sahabe: “Ey Allah'ın Resulü! Müjdecilerden maksat nedir? diye sorar. Hz. Peygamber de: “Salih rüyadır” cevabını verir.⁴⁶ Hz. Peygamber konuyla ilişkin bir başka hadisinde “Müminin gördüğü sadık rüyanın peygamberliğin kırk altı cüzünden bir cüz olduğunu”⁴⁷ ifade etmiş,⁴⁸ vahyin kesilmesine karşılık mübeşşirâtın devam ettiğini bildirmiştir.⁴⁹ Müminin gördüğü sadık rüyanın peygamberliğin kırk altıda biri oluşu

43 Buhârî, Bed'ü'l- Vahy, 1.

44 Fetih, 48/27.

45 Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir, *el-Cami' li-Ahkâmî'l-Kur'an*, Thk. Ahmed Abdulhalim el-Burdûnî, Kahire, 1372, XVI, 276.

46 Buhari, Tabir, 5.

47 Buhari, Tabir, 4, 5; Müslim, Rüya, 6; Tirmizi, Rüya, 2-3; İbn Mace, Ebi Abdullah b. Yezid el-Kazvanî, Sünen, Tabir, 1, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992.

48 er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 138.

49 el-İsfehanî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, 304; Buhari, Tabir, 6.

şöyle izah edilebilir. Hz. Muhammed'in peygamberliği 23 sene devam etti. 23 yıl kırk altı tane "altı ay" eder. İlk altı ayda vahiy sadık rüya şeklinde gelmiştir. Altı ay, 23 yıl vahiy süresinin kırk altıda biri olduğuna göre sadık rüya, bütün vahiy süresinin kırk altı parçasından bir parçasına karşılık gelmektedir.⁵⁰ Görüldüğü gibi hadisteki parça ifadesi, nübüvvetin kırk altı (46) cüzünden bir parçasına denk olmasıdır. Yani peygamberliğin 1/46'lık kısmı hala devam ediyor manasına değildir. Çünkü böyle bir durum rüyayı vahiy derecesine çıkarır.⁵¹

Ashab'dan Ubade b. Sabit ile Ebu'd-Derda, Hz. Peygamber'e: "Dünya hayatında da, ahirette de onlar için müjde vardır." mealindeki ayette geçen "müjde"nin ne olduğunu sorarlar. Hz. Peygamber de: "O salih rüyadır. Onu mümin görür veya ona gösterilir."⁵² cevabını verir. Hz. Peygamber'in sabah namazından sonra sahabelerine, "İçinizde rüya gören var mı?" diye sorduğu, varsa tabir ettiği⁵³, zaman zaman kendi rüyalarını da anlattığı ve tabir ettiği yahut sahabeden birine tabir ettirdiği, güzel rüyaların anlatılıp tabir edilmesini hoş karşıladığı, kötü rüyaların anlatılmasını ve tabir edilmesini istemediği hadis kaynaklarında belirtilmektedir. Söz konusu hadisler Müslüman bireylerin gördükleri rüyaların gerçeği gösterebileceğini, bunun ilahî bir lütuf ve hediye olduğunu ifade etmektedir. İnanan birey ne kadar sorumluluklarının bilincinde olursa rüyası da o derece iyi olur. Nitekim "ahir zamanda mümin bireyin rüyası nerede ise hiç yalan çıkmaz. İnananların en doğru/ sadık rüya görenleri en doğru sözlü olanlarıdır"⁵⁴ şeklindeki hadis de bunu kanıtlamaktadır.

Doğru rüyaların görülme zamanına ilişkin olarak da "rüyaların en doğrusu seher vakitlerinde görülen rüyalar"⁵⁵ buyrulmuştur. Genelde sezgisi güçlü olan insanların rüyaları olduğu gibi çıkan rüyalar. Bu nitelikteki bireyler rüyasında gördüğü dostunu kısa bir süre sonra gerçekte görebilirler. Bu tür rüyalara "sadık rüya" denilmektedir. Bu tür rüya gören bireyler, gördükleri şeyleri iyi değerlendirmeli ve dikkatli davranmalıdırlar. Nitekim bu konuda Hz. Peygamber "biriniz, sevdiği bir rüya gördüğü zaman bu rüya Allah'tandır. Bunun için Allah'a hamd etsin ve bu rüyayı sevdiğilerine anlatsın"⁵⁶ buyurmuş, görülen rüyaların yorumlanması hususunda da "Biri-

50 Yazır, Elmalılı, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 479.

51 Miras, Kamil, *Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, DİB. Yay., Ankara, XII, 273.

52 Tirmizi, Rüya, 2.

53 Buhari, Tabir, 47; Ebu Davud, Süleyman b. Eşab, *Sünen*, İman, 10, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992.

54 Müslim, Rüya, 6; Tirmizi, Rüya, 10.

55 Tirmizi, Rüya, 2.

56 Buhari, Ta'bir, 2.

niz rüya gördüğü zaman onu en iyi yorumlayana anlatsın”⁵⁷ demek suretiyle de bilgili bilgisiz herkese rüyaların yorumlandırılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Buna göre rüya sahibi rüyasını bilgili ve alim bireylere anlatmalı, yorumunu ondan beklemelidir. Gerçek rüyalar, ancak doğru yorumlandıkları zaman gerçekleşirler. Kasten kötüye yahut şerre yorumlanan rüyalarda sonuç hayırlı ise sahibine, şerli ise rüya yorumcusuna gider. Rüyaların daima iyiye yorumlanması genel kabul görmüşse de Yüce Allah'tan ihbar manası taşıyan rüyalar, iyiye yorumlansa bile kötü çıkabilir. Nitekim ABD eski başkanlarından Abraham Lincoln, Nisan 1865'de rüyasında öldürüleceğini görünce, rüya tabircileri onu ömrünün uzayacağına yorumlamışlarsa da sonuca bir etkisi olmamıştır.⁵⁸ Yorumların rüya sonucuna etki edeceği düşünülse de anılan olay, yerli yersiz diğer bir deyişle ehliyetsiz yorumlamaların rüyaya tesir etmeyeceğini ortaya koymaktadır. Öyleyse rüya tabirleri kesin bir hüküm değil, zan ifade eder. Bu nedenle rüya yorumlarını bir katiyet olarak değil de olabilirlik sınırları içerisinde değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır.

5-2. Kötü Yahut Şeytanî Rüyalar

Şeytanın aldatma, vesvese ve korkutmalarıyla meydana gelen karışık hayaller, düşler ve telkinlerdir. Bu tür rüyalar şeytanın bir telkinidir ki gizli bir dış tesirden ve fakat yalan bir çağrışım ve hayal etmeden ibarettir. Hz. Peygamber, iyi rüyanın Allah'tan, kötü rüyanın ise şeytandan olduğunu bildirmiştir.⁵⁹ Hulm olarak da isimlendirilen bu tür kötü rüyalar gerçeği yansıtmaz. Bunların anlatılması ve yorumlanması tavsiye edilmemiştir. İnsanlar bazen hoşlanmadığı, çirkin bulduğu ve çok korktuğu, “iyi ki rüya imiş” dediği kötü rüyalar görür. Bu tür rüyalara Türkçede “kâbus” ve “karabasan” adı verilmektedir. Hz. Peygamber kötü rüyanın etkisinden korunmak için şu tavsiyelerde bulunmuştur: “Biriniz beğenmediği bir rüya gördüğü zaman bilsin ki bu rüya ancak şeytandandır, onun şerrinden Allah'a sığınsın, bu rüyayı kimseye anlatmasın, bu şekilde yaparsa kötü rüya ona zarar vermez.”⁶⁰ “Kalkıp namaz kılsın ve o rüyayı kimseye anlatmasın.”⁶¹ “Biriniz kötü bir rüya gördüğü zaman yatmış olduğu yanını değiştirsin.”⁶²

Rüyasında başının kesildiğini gördüğünü söyleyen bir sahabeye Hz. Peygamber,

57 . Müslim, Rüya, 17.

58 Hekimoğlu, İsmail- Nurettin Ünal, *Rüya*, Türdav Yay., İstanbul, 1981, 250.

59 Buhari, Tabir, 2; Tirmizi, Rüya, 4.

60 Buhari, Tabir, 3.

61 Müslim, Rüya, 6.

62 Müslim, Rüya, 4.

“Şeytan sizin herhangi birinizle uykusunda oynadığı zaman sakın şeytanın bu oynamasını insanlara anlatmasın.”⁶³ diyerek uyarıda bulunmuştur.

Rüyalara ilişkin olarak Hz. Peygamber'in bu tavsiyelerine göre bireyler, Allah'a hamd etmeli ve gördüğü iyi rüyaları yalnızca sevdiği kimselere anlatmalıdır. Kötü rüyaların etkisinden ve zararından korunmak için Allah'a sığınmalı, yattığı yanını değiştirmeli, kalkıp namaz kılmalı, sadaka vermeli ve rüyasını başkalarına anlatmamalıdır. Daha öncede ifade edildiği gibi Yakup Peygamber de oğlu Yusuf'a gördüğü rüyayı haset ve kıskançlık sebebiyle zarar vermelerinden korktuğu için kardeşlerine anlatmamasını söylemiştir.⁶⁴ Her zaman olduğu gibi görülen kötü rüyaları da iyiye yormak, daha uygun bir tutum olarak değerlendirilebilir.

5-3. Nefsânî Rüya

Nefsin hayal ve kuruntuları, uyku esnasındaki dış etkiler ve günlük meşguliyetlere ilişkin beyin, duyu ve iç organlardan kaynaklanan rüyalarlardır. Beyinde, gördüğümüz, duyduğumuz, okuduğumuz, hayal ettiğimiz birçok olay vardır. Bunlar bazen bilinç ve düşünce düzeyine çıkar bazen da çıkmazlar. İnsan beyninin herhangi bir yolla algıladığı bütün olayları derleyip sakladığı bir hafıza bölümü vardır. Söz konusu bu hafıza bölümü iki kısma ayrılır: İlki gerekli olan ve kullanıma hazır bilgilerin kayıtlı bulunduğu işlek kısım; diğeri de uzun veya kısa sürelerde algılanan bilinçli veya bilinçsiz her türlü duygunun saklandığı karanlık kısımdır. Söz konusu bu karanlık kısma saklanan bilgiler farklı zamanlarda, değişik sebeplerle, hayal gücünün de yardımıyla çeşitli biçimlerde rüyalarımızda açığa çıkarlar.⁶⁵ Geçmişte gezip görülen mekanların, yaşananların, tanıdık bireylerin uykuda görülmesi veya bireyin bilinç altındaki düşüncelerinin, istek ve özlemlerinin uykuda gerçekleştirilmesi veya uyanık iken görülen ve yaşanan olgu ve olayların uykuda yeniden yaşanması veya geleceğe yönelik birtakım bilgi ve işaretlerin alınmasıdır. Herhangi bir işe aşırı biçimde yoğunlaşan insanlar aynı şeyleri rüyasında görebilirler veya bir olayın sonucunu rüyalarında görebilirler. Bu tür rüyalar çoğu zaman hiçbir anlam taşımayabilecekleri gibi bazen da belli şeylerin habercisi olabilirler. Ancak bu çeşit rüyaların haber verecekleri olaylar gelecekte meydana gelecek olgu ve olaylarla ilgili değil, yalnızca vücut ve beynin sağlığı ile ilgili gelişmelerdir. Söz konusu bu gelişmeler olumlu veya olumsuz olabilirler. Örneğin henüz farkına varılmayan herhangi bir hastalığın belirtisi olabilecekleri gibi sağlık ve mutluluğun haberciliğini de üstlenebilirler. Fakat bu

63 Müslim, Rüya, 15.

64 Yusuf, 12/ 5; İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, II, 453.

65 İmam Nablusî, *İslami Rüya Tabirleri*, 7.

tür rüyalar genellikle geçmiş hatıraların değişik şekillerde ortaya çıkan devamı niteliğinde olup başka bir değer taşımaz.⁶⁶

6. Rüyaların Tabiri Yahut Yorumlanması

Rüya tabiri veya yorumu demek, görülen rüyanın işaret ettiği perde arkasındaki gerçekleri anlayabilmek, rüyadaki remz ve sembolleri te'vil edip delalet ettiği anlamları gün yüzüne çıkarmak demektir. Uykuda yaşanan olayların iç/ enfusî ve dış/ âfâkî yönlerini ayırt edip bir karine ile onların ötesindeki gerçekliğe geçme demek olan tabir sembolik bir dilin çözümlenmesidir. Sözlükte geçirmek anlamına gelen tabir kelimesi, rüya ile birlikte kullanıldığında bir yerden başka bir yere geçmek demektir.⁶⁷ Bir şeyin tevili ise, o şeyin neticede varıp döneceği yerdir.⁶⁸ Rüya yorumcusunun rüyada görülen hayalî şekillerin iç ve dış yönlerini ayırt edip bir belirti ile öteleindeki gerçekliğe ulaşması, rahmanî olanını şeytanî olanından ayırabilecek yetkinlikte olması gerekir. Çünkü bazı rüyalar insanlara karışık, bazılarına berrak bir şekilde gösterilir. Rüya yorumcusunun Kur'an'da geçen teşbihleri ve sembolik ifadeleri bilmesi, rüyaları tabir ederken bunlardan azamî ölçüde yararlanması kaçınılmazdır. Buna ilaveten kelimelerin etimolojisini, darbı meselleri, deyim ve tamlamaları iyi bilmesi gerekir. Ayrıca her ne kadar rüya yorumunun Allah vergisi olduğunu, bu sebeple sonradan kazanılamayacağını benimseyenler⁶⁹ bulunsa da çoğunluk, rüya tabirinin remiz ve sembollerle ifade edilen şifreleri çözümlemeye dayanan bir beceri sayıldığını, dolayısıyla bu işte başarılı olmak isteyenlerin rüyanın cinsi, sınıfı ve mahiyeti gibi hususları bilmesi, bunlardan birini diğeriyle bütünleştirmeyi başarması ve tabir etmek istediği rüyanın ne zaman, nerede, hangi mekanda, nasıl ve kim tarafından görüldüğünü belirlemesi gerektiğini belirtmektedir. Hiç şüphesiz ki bireyler rüyalarını bulundukları yere göre görürler. Çünkü içinde bulunulan ortamın manevi durumu ruha etki ettiği gibi, şeytan ve melek gibi varlıklara da tesir eder. Bundan ötürü meleklerin bulunmayacağı bir mekanda, melek kaynaklı rahmanî rüyalar görmek kolay olmadığı gibi, şeytanların bolca bulunduğu mekanlara da onların akın etmesi ve ruhu etkilemesi o derece kolaydır. Bununla beraber peygamberlerin yorumları hariç diğer insanların rüya tabirlerini zan ve tahmine dayandığında şüphe bulunmamaktadır.⁷⁰ Rüyaların yorumu ya da tabiri, Kur'an'da "ta'bîr-ü'r-rü'ya", "te'vil-ü'r-rü'ya", "te'vil-ü'l-ahlâm" ve "te'vil-ü'l- ehâdis"⁷¹ tamlamalarıyla ifade edilmektedir.

66 Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 478; İmam Nablusî, *İslami Rüya Tabirleri*, 8.

67 Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 477.

68 er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihi'l-Gayb)*, XVIII, 138.

69 Bkz. Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 478.

70 er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihi'l-Gayb)*, XVIII, 139.

71 Bakınız. Yusuf, 12/43,100,44,6,21. ayetler.

Hiç şüphe yok ki insanların gördüğü rüyaları en doğru ve isabetli bir şekilde yorumlamayı bilenler Allah'ın elçileridir. Çünkü peygamberlerin Kur'an'da anılan rüyaları vahiy mahsulü olduğu gibi rüya yorumları da vahiy mahsulüdür.⁷² Kur'an'da Hz. Yusuf'un rüyasını babası Yakup Peygamberin yorumladığı⁷³ bildirildiği gibi Yusuf'un üç rüya yorumu insanlığa örnek olarak sunulmuştur. Yusuf'u tüccarlardan alarak büyümesini sağlayan Mısır hükümdarının hanımı Zeliha, son derece güzel ve yakışıklı olan Yusuf ile birlikte olmak ister,⁷⁴ ancak bu arzu Yusuf tarafından kabul edilmez. Bunun üzerine Zeliha kendisine tecavüze yeltendi diye Yusuf'a iftira atar.⁷⁵ Yusuf ceza evine atılır. Kendisiyle birlikte iki genç delikanlı da hapse konulur. Söz konusu gençlerin her ikisi de cezaevinde birer rüya görürler ve rüyalarını Yusuf'a anlatırlar: İlki, "Ben rüyamda şaraplık üzüm sıkığımı gördüm." derken diğeri, "Ben de rüyamda başımın üstünde kuşların yemekte olduğu bir ekmek taşıdığımı gördüm." der. İkisi "Bunun yorumunu bize haber ver. Çünkü biz seni iyi davrananlardan görüyoruz." derler.⁷⁶ Yusuf hapishane arkadaşları gençlerin rüyalarını şöyle yorumlar: "Ey zindan arkadaşlarım! Biriniz (daha önce olduğu gibi) efendisine şarap sunacak, diğeri ise asılacak ve kuşlar onun başından (beynini) yiyecektir. Yorumunu sorduğunuz iş bu şekilde kesinleşmiştir."⁷⁷ Yusuf'un rüya tabiri söylediği gibi gerçekleşir, biri kurtulur, öteki asılır.⁷⁸

Yusuf'un yanında büyüdüğü Mısır kralı bir rüya görür. Rüyasında yedi zayıf ve cılız ineğin yedi semiz ineği yediğini; ayrıca yedi yeşil ve yedi kuru başak ve kuru başakların da yeşil başakları iyice sardığını ve onu yendiğini görür ve rüyasının yorumlanmasını ileri gelenlerden ister. İleri gelenler: "Bunlar karmakarışık düşlerdir. Biz böyle düşlerin yorumunu bilenlerden değiliz."⁷⁹ cevabını verirler. Yusuf ile birlikte cezaevine girip kurtulan genç nice zaman sonra Yusuf'u hatırlar ve "Ben size onun yorumunu haber veririm, derhal beni hapishaneye gönderin."⁸⁰ der. Cezaevine gider; "Ey Yusuf, ey doğru sözlü kişi! (Rüyada görülen) yedi zayıf ineğin yediği yedi semiz inek ile yedi yeşil başak ve diğerleri de kuru olan (başaklar) hakkında bize

72 İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 15; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, VI, 211.

73 Yusuf, 12/4-5.

74 er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 115.

75 Yusuf, 12/23-35; ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf*, II, 429- 432; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 116.

76 Yusuf, 12/ 36.

77 Yusuf, 12/42.

78 er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 152.

79 Yusuf, 12/43-44; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 150.

80 Yusuf, 12/45.

yorum yap. Ümit ederim ki, insanlara (isabetli yorumunla) dönerim de belki onlar da doğruyu öğrenirler.” der. Yusuf: “Yedi sene âdetiniz üzere ekin ekeceksiniz. Sonra da yiyeceklerinizden az bir miktar hariç, biçtiklerinizi başağında bırakınız. Sonra bunun ardından, saklayacaklarınızdan az bir miktar hariç, o yıllar için biriktirdiklerinizi yiyip bitirecek yedi kıtlık yılı gelecektir. Sonra bunun ardından insanların yağmura kavuşacağı bir yıl gelecek. O zaman bol rızka kavuşup (meyve suyu ve yağ) sıkacaklar.”⁸¹ diye yorum yapar. Yusuf’un yorumu krala ulaştırılır. Kral bu yorum üzerine Yusuf’u cezaevinden çıkarır ve onu büyük bir makam olan hazine bakanlığına atar. Annesi, babası Yakup peygamber ve kardeşleri de huzuruna gelerek ona baş eğerler. Böylece Yusuf’un rüyası da aynen gerçekleşmiş olur. Yusuf’un rüyasıyla rüyasının gerçekleşmesi arasında geçen zaman hakkında on sekiz, kırk, yetmiş ve seksen yıl şeklinde çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bu müddetin kırk yıl olduğu genel kabul görmüştür.⁸² Yusuf kendisine lütfedilen rüya yorumunu da içeren bütün nimetler için şöyle dua eder: “Ey Rabbim! Bana mülk verdin ve bana rüyada görülen olayların yorumunu da öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Sen dünyada da ahirette de benim sahibimsin. Beni Müslüman olarak vefat ettir ve beni sâlihler arasına kat!”⁸³

Kur'an'da Hz. Muhammed'in rüya yorumladığını bildiren ayetler bulunmamakla birlikte O'nun da rüya gördüğü, rüyalarını arkadaşlarına anlattığı ve yorumunu da bizzat kendisinin yaptığı bilinmektedir. O bir defasında “içinizde rüya gören var mı?”⁸⁴ diye sormuş, “sizden kim bir rüya görürse onu bana anlatsın ki ben kendisine o rüyayı yorumlayayım.”⁸⁵ demiştir. Aşap da gördüğü rüyaları Hz. Peygamber'e anlatmış ve onun yorumlarını dinlemiştir.⁸⁶

İlk zamanlardan bugüne kadar insanlar gördükleri rüyaları anlamaya ve anlamlandırmaya gayret etmişler, bu çabalarında da başarıya ulaşanlar olmuştur. Öyle ki rüya, rüya tabiri ve rüyalarda görülen motiflerin neyi sembolize ettiğini açıklayan tabirname, tabirat-ı rüya ve rüyânâme gibi isimlerle anılan birçok eser kaleme alınmıştır.⁸⁷

81 Yusuf, 12/46-49; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 153-154.

82 Yusuf, 12/ 50-57, 100; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 155- 166, 217.

83 Yusuf, 12/101.

84 Tirmizi, Rüya, 8-10.

85 Müslim, Rüya, 17.

86 Müslim, Rüya, 16; Tirmizi, Rüya, 10; İbn Mace, Rüya, 9.

87 Muhammed İbn Sîrîn, *Ta'bîrî'r-Rü'yâ*, Mektebetü's-Sekafiyye, Beyrut, trs.; İbn Kuteybe, *Ta'bîrî'r-Rü'yâ*, nşr. İbrahim Salih, Şam, 1422/ 2001; et-Tabersî, Mirza Hüseyin en-Nurî, *Darü's-Selâm fima Yetealleku bi'r-Rü'yâ ve'l-Menâm*, Beyrut, 1412/1992; Seyyid Süleyman el-Hüseynî, *Kenzü'l-Menâm: Mükemmel ve Mufasssal Rüya Tabirnamesi*, İstanbul, 1340-1; Annemarie Schimmel, *Halife'nin Rüyalari, İslam'da Rüya ve Rüya Tabiri*, Çev. Tuba Erkmén, İstanbul, 2005; Çöğenli, M. Sadi, Bayram, Ali, *Rüya Tabirleri Ansiklopedisi*, İstanbul, trs.

7- Rüya ile Amel Etmenin Mümkün Olup Olmadığı

Rüya ile amel etmek mümkün olmakla birlikte belirli şartlara bağlanmıştır. Öncelikle peygamberler gördükleri rüya ile amel etmişlerdir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi onların rüyaları vahiy ile ilişkilidir.⁸⁸ Kur'an'da anlatıldığına göre Hz. İbrahim rüyasında oğlu İsmail'i kurban ettiğini görmüş, bunu da uygulamaya geçirmek istemiş ancak yüce Allah buna izin vermemiş, kendisine kurban etmesi için bir koç indirmiştir.⁸⁹ Yine Yusuf Peygamber, Mısır hükümdarının gördüğü rüyaya yaptığı yorumu göre amel etmiştir.⁹⁰

İstiharenin de sünnet olduğu bilinmektedir.⁹¹ Sözlükte hayırlı ve yararlı olan şeyi istemek, araştırmak anlamına gelen istihare, dinî bir terim olarak; iki rekat namaz kıldıktan sonra "istihare duasını"⁹² okuyup, Allah'tan hayırlı olana gönlünün meyletmesi için yardım istemektir. Bununla birlikte rüya, rüyayı görenden başkasını bağlamadığı gibi rüyayı göreni de her zaman bağlamaz. Çünkü rüya, ilham ve keşfin bir çeşidi olarak kabul edilse bile bunlar herkes tarafından kullanılan ve kontrol edilmesi mümkün olan bir bilgi elde etme yolu olmadığından kesin bilgi değil, ictihad gibi zan ifade eder. Kötü ve dinî hükümlere uygun olmayan rüyalara göre amel edilmeyeceği gibi bunların başkalarına anlatılması da doğru değildir. Rüyada görüldüğünden dolayı insanlara kötülük yapılamaz, dince suç/ günah sayılan eylem ve davranışlar helal sayılamaz.

8- Rüyanın Bilgi Kaynağı Olup Olmadığı

İslam düşünürleri özellikle kelim alimleri rüyayı rüyanın neteliği, mahiyeti, fonksiyonu gibi konuların ötesinde bir de rüyanın bilgi kaynağı olup olmadığı ve rü-

88 er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XVIII, 106.

89 Saffat, 37/ 102-107; İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 15; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, VI, 211-212.

90 Bkz. Yusuf, 12/50-57.

91 Buharî, *Tatavvu'*, 1.

92 Sahabeden Abdullah b. Cübeyr istihare duası hakkında şöyle demiştir: Hz. Peygamber bize, bütün işlerde istihare duasını Kur'an'dan bir sûre öğretir gibi öğretir ve şöyle buyurdu: "Sizden biriniz önemli bir şey yapmak istediği zaman farz namazların dışında iki rekat namaz kılın, sonra şöyle dua etsin: "Allah'ım! Senin ilmine güvenerek senden hakkımda hayırlısını istiyorum ve kudretine sığınarak senden güç ve kuvvet istiyorum ve senin büyük lütfundan istiyorum; çünkü sen her şeye kadırsın, ben ise kadir değilim. Sen bilirsin, ben bilmem, sen bilinmeyenleri bilirsin. Allah'ım! Senin ezeli ilminde, yapmayı düşündüğüm bu iş benim dinim, dünyam ve geleceğim açısından hayırlı olacaksa, bu işi benim hakkımda takdir buyur, onu bana kolaylaştır, uğurlu ve bereketli eyle. Şayet bu iş senin ezeli ilminde, benim dinim ve hayatım hakkında ve işimin akıbeti hakkında şerli ise onu benden geri çevir, beni de ondan vazgeçir ve benim için nerede olursa olsun yalnızca hayırlı olanı takdir et, sonra beni ona razı kıl." Bkz. Tirmizi, *Salat*, 344.

yada Yüce Allah'ın görülüp görülemeyeceği yönünden ele almışlar ve takip ettikleri metodoloji açısından farklı sonuçlara varmışlardır. Allah'ın rüyada görülüp görülemeyeceği meselesinde Mutezile ve genelde onların itikadî görüşlerine katılan Şia bilginleri Allah'ın rüyada görülemeyeceğini benimserken Ehl-i Sünnet alimlerinden bir kısmı rüyada Allah'ın görülmesini mümkün görmüşlerdir.⁹³ Peygamberimiz ise rüyada görülebilir. “Rüyada beni gören gerçekten beni görmüştür, çünkü şeytan benim suretime giremez”⁹⁴ hadisinden hareketle Hz. Peygamber'in rüyada görülebileceği düşüncesi genelde olumlu karşılanmıştır.

Rüyanın bilgi kaynağı olup olmadığı sorunsalında ise rüyanın bilgi kaynağı olabileceğini kabul edenler varsa da kelam bilginlerinin genel görüşü rüyanın kesin bilgi vasıtası olmadığı yönündedir. Onlara göre ilham⁹⁵ bilgi kaynaklarından sayılmadığı gibi rüya yoluyla elde edilen bilgiler de kesin bilgi ifade etmez.⁹⁶ Kelamcılar rüyaların çoğunu batıl bir hayalden ibaret gördüklerinden onlara güvenilemeyeceğini belirtmişlerdir. Yine onlara göre görülen rüyaların bazıları doğru çıksa da bunlar rüyayı gören için bir anlam ifade edebilirse de başkaları için bir anlam ifade etmez ve delil olamaz. Çünkü insanlar için bilgi kaynakları, duyu organları (el-havâsü's-selîme), doğru haber (el-haberu's-sadık) ve akıl (el-akl) olmak üzere üç tanedir.⁹⁷ Bu bağlamda rüyada Hz. Peygamber'i görerek ondan talimat aldığı söyleyenlere itibar edilemeyeceği açıktır. Nitekim Hz. Peygamber'in “Uyanıncaya kadar uyuyan bireyden kalem kaldırıldı.”⁹⁸ sözü buna delalet etmektedir. İlham gibi rüya da kişiye özgü ve bireysel bir bilgi kaynağı olarak kabul edilebilirse de hiçbir zaman onun genel ve kesin bir hüküm ifade etmeyeceği bilinmelidir.

Sonuç

Uyku esnasında görülen ve yaşanan şeyler rüya olarak adlandırılmaktadır. Rüya-

93 Cüveynî, Ebi'l-Mealî Abdülmelik, *Kitabu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-İtikâd*, Thk. Esad Temim, Beyrut, 1413/1992, 164-171.

94 Buhârî, İlim, 38, Ta'bir, 10; Müslim, Rüya, 10-11; Tirmizi, Rüya, 4.

95 İlham, bir mananın feyz yoluyla kalbe ilkası olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Taftazânî, Saduddin, *Şerhu'l-Akaid*, (Kelam İlmi ve İslam Akaidi içindeki orijinal metin, Haz. Süleyman Uludağ,) İstanbul, 1991, 12.

96 Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, 12.

97 Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed, *Kitabu't-Tevhid*, Thk. Fethullah Huleyf, Daru'l-Camiati'l-Mısriyye, İskenderiye, trs., 7; Nesefî, Ebu'l-Muin, *et-Tevhid fî Usûli'd-Din*, thk. Abdulhay Kabil, Kahire, 1407/1987, 3; Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed, *Usulu'd-Din*, (Ehl-i Sünnet Akaidi), Çev. Şerafettin Gölçük, İstanbul, 1988, 12; Nesefî, Ebi Hafs Ömer b. Muhammed, *Memû'l-Akâid*, (Kelam İlmi ve İslam Akaidi içindeki orijinal metin, Haz. Süleyman Uludağ,) İstanbul, 1991, 1; Köksal, İsmail, *Fıkıh Usulü*, İstanbul, 2008, 193.

98 Buhârî, Talak, 11; Hudûd, 22; Ebu Davud, Hudûd, 17.

lar maddî ve manevî yönleriyle bir bütün olan insanın iç dünyasından doğan bir sembol, aynı zamanda ilahî bir remiz, işaret ve fizik ötesi bir olgudur. Rüyalarda çok kısa bir sürede görülür. Ancak insanlar onu uyandıktan sonra hatırladıklarından daha uzunmuş gibi değerlendirebilirler.

Rüyalarda, sadık rüyalarda olduğu gibi bazen açık, işareti belirgin, dolayısıyla da yorumu kolaydır. Bazı rüyalar ise bir takım şekillere bürünerek gizlendiğinden ötürü açık ve belirgin değildir. İşte rüya yorumu bu karışık şekillerin tahlil ve analiz edilmesi anlamını ifade eder. Rüyaların yorumu sonradan elde edilen/ kesbi ilimler ile değil, Allah vergisi/ vehbî ilimler ile bilinebilir. Söz konusu ilimlerin en aşağı derecesi feraset ve ilham olurken, en yükseği peygamberlere gelen vahiy olmaktadır. Bundan dolayı peygamberlerden başkasının rüyası ve rüya yorumu/ tabiri, kesin bilgi ifade etmez. Ancak görüşün ve gören bireyin özelliğine göre, bir zandan bir kesinliğe kadar varabilecek farklı derecelerde kişiye özgü bir duygu meydana getirebilir. Görülen rüyanın doğru çıkmasıyla rüyayı görenin mümin olması arasında bir ilişki söz edilebilirse de doğrudan bir ilişki söz konusu değildir. Görülen rüyanın doğru çıkması için rüyayı gören kimsenin mutlaka mümin olması gerekli değildir. Nitekim Kur'an'da belirtildiği gibi mümin olmayan Mısır hükümdarının rüyası aynen görüldüğü gibi gerçekleşmiştir. Bununla birlikte samimi ve ihlâslı müminlerin rüyaları genellikle açık ve belirgin olur ve aynen gerçekleşebilir. Bu ise Allah'ın bir lütfu olarak değerlendirilebilir.

İlahî ve beşerî din mensuplarından bazıları rüyalarda görülen ve yaşananları gelecekte meydana gelecek olay ve olgulara işaret eden sembol ve işaretler olarak yorumlamışlarsa da rüyaların kesin gerçekliğe delalet ettiğini söylemek, onlar üzerine inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri tesis etmek İslâm kelâmı açısından mümkün görünmemektedir.

KAYNAKLAR

ANNEMARIE SCHIMMEL, *Halife'nin Rüyalari, İslam'da Rüya ve Rüya Tabiri*, Çev. Tuba Erkmen, İstanbul, 2005.

BUHARİ, Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buharî*, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992.

CÜVEYNÎ, Ebi'l-Mealî Abdilmelik, *Kitabu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-İtikâd*, Thk. Esad Temim, Beyrut, 1413/1992.

ÇELEBÎ, İlyas, "Rüya" DİA. İstanbul, 2008.

ÇORUH, Hakkı Şinasi, *Rüya Dünyamız*, İstanbul, 1968.

- ÇÖĞENLİ, M. Sadi, Bayram, Ali, *Rüya Tabirleri Ansiklopedisi*, İstanbul, trs.
- DURUSOY, Ali, *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*, İstanbul, 1993.
- EBU DAVUD, Süleyman b. Eşab, *Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992.
- EL-KİNDÎ, Ya'kub b. İshak, *Felsefî Risaleler*, Çev. Mahmut Kaya, İstanbul, 2002.
- ER-RÂZÎ, Muhammed er-Râzî Fahreddin, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.
- ET-TABERSÎ, Mirza Hüseyin en-Nurî, *Darü's-Selâm fîma Yetealleku bi'r-Rü'yâ ve'l-Menâm*, Beyrut, 1412/1992.
- FARÂBÎ, Ebu Nasr, *el-Medînetü'l- Fazıla*, Beyrut, 1986.
- FÂRÂBÎ, Ebu Nasr, *El-Medînetü'l- Fâzıla*, Çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- GAZALÎ, Ebu Hamid, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Çev. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, 1975.
- HEKİMOĞLU, İsmail- Nurettin Ünal, *Rüya*, Türdav Yay., İstanbul, 1981.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1982.
- İBN KESİR, Ebi'l-Fida İsmail, *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Mektebetü'l-Kayyime, Kahire, trs.
- İBN KUTEYBE, *Ta'bîrü'r-Rü'yâ*, nşr. İbrahim Salih, Şam, 1422/ 2001.
- İBN MACE, Ebi Abdullah b. Yezid el-Kazvanî, *Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânül-Arap*, Daru's-Sadr, Beyrut, 1410/1990.
- İMAM NABLUSÎ, *İslami Rüya Tabirleri*, (Haz. A. Aydın Şeyhanlı), İstanbul, trs.
- İSFEHANÎ, Ragıb, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1987.
- KÖKSAL, İsmail, *'Rüyaların Fıkîhî Boyutu'*, FÜİFD., sayı: 13/2, Elazığ-2008.
- KÖKSAL, İsmail, *Fıkıh Usulu*, İstanbul, 2008.
- KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir, *el-Cami' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Abdulhalim el-Burdûnî, Kahire, 1372.

MATÜRİDÎ, Ebu Mansur Muhammed, *Kitabu't-Tevhid*, Thk. Fethullah Huleyf, Daru'l-Camiati'l-Mısriyye, İskenderiye, trs.

MÂTÜRÎDÎ, Ebu Mansur, *Tevlâtü'l-Kur'an*, (Mahtut/ Yazma), Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, No: 40.

MİRAS, Kamil, *Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, DİB. Yay., Ankara.

MUHAMMED İBN SÎRÎN, *Ta'bîrü'r-Rü'yâ*, Mektebetü's-Sekafiyye, Beyrut, trs.

MÜSLİM, Ebi Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, Çağrı Yay, İstanbul, 1413/1992.

NESEFÎ, Ebi Hafs Ömer b. Muhammed, *Metnü'l-Akâid*, (Kelam İlmî ve İslam Akaidi içindeki orijinal metin, Haz. Süleyman Uludağ,) İstanbul, 1991.

NESEFÎ, Ebu'l-Muin, *et-Temhid fî Usuli'd-Din*, thk. Abdulhay Kabil, Kahire, 1407/1987.

ÖĞEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

PEZDEVÎ, Ebu Yusr Muhammed, *Usulu'd-Din*, (Ehl-i Sünnet Akaidi), Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1988.

SEYYİD SÜLEYMAN EL-HÜSEYNÎ, *Kenzü'l-Menâm: Mükemmel ve Mufasssal Rüya Tabirnamesi*, İstanbul, 1340-1.

TAFTAZÂNÎ, Saduddin, *Şerhu'l-Akaid*, (Kelam İlmî ve İslam Akaidi içindeki orijinal metin, Haz. Süleyman Uludağ,) İstanbul, 1991.

TAŞKÖPRİZÂDE, İsmeddin Ahmed, *Miftahu's-Saade ve Misbahu's-Siyâde*, (nşr. Abdülvahhab Ebu'n-Nur, Kamil Bekrî,) Kahire, 1968.

TİRMİZÎ, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, *Sünen*, İstanbul, 1413/1992.

TÜREK, İbrahim, *Rüyalar*, İstanbul, 1965.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Çelik-Şura yay., İstanbul, trs.

ZEMAŞSERÎ, Muhammed b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîli ve Uyunu'l-Ekâvîli fî Vucuhî't-Te'vil*, thk. Abdurrazzak el-Mehdî, Daru't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997.